

De Veldschans Bruchem

J.C.A.M. BERVAES

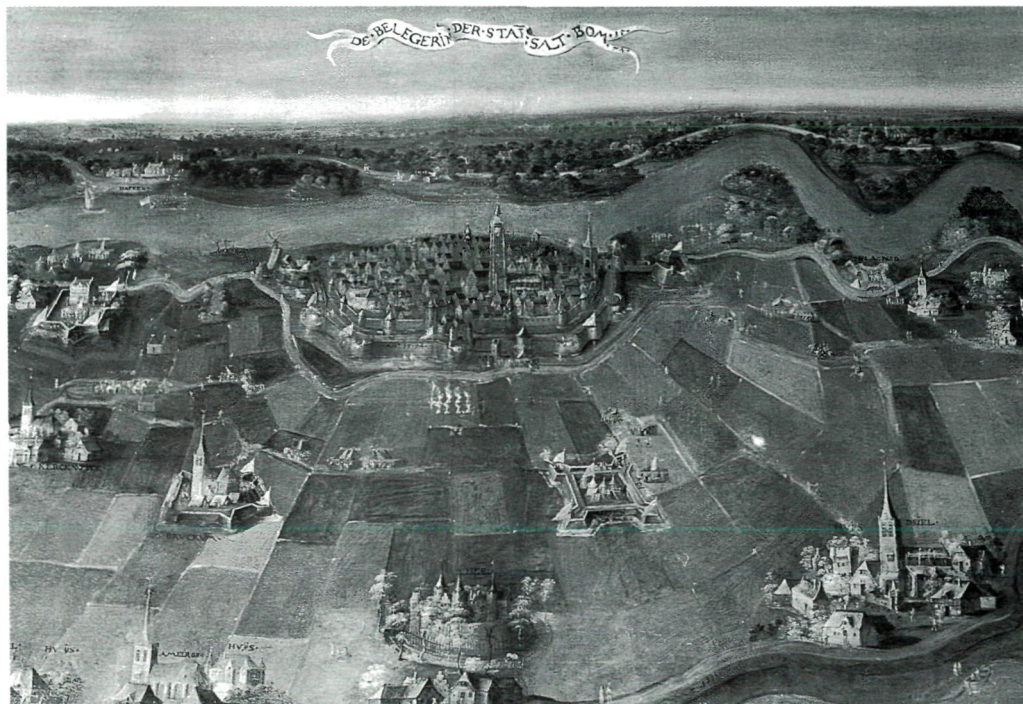
In het Museum Maarten van Rossum en in de Sint Maartenskerk van Zaltbommel hangen twee schilderijen die hetzelfde voorstellen: de gebeurtenissen tijdens het beleg van Zaltbommel door de Spaansen in 1574. De kanonnen op de wallen vuren schoten af en de Bommelaars doen zojuist een uitval. Dit beleg heeft zoveel indruk gemaakt dat er twee schilderijen van zijn gemaakt. Deze zijn vrij groot, 2,25 meter breed en 1,21 meter hoog en zijn van een anonieme schilder. Het ene is een kopie van het andere schilderij. Op het schilderij is ten zuiden van Zaltbommel een schans rond het dorp Bruchem te zien. Tot voor kort bestond er geen enkele aanwijzing dat die schans in de Tachtigjarige Oorlog werkelijk bestaan heeft. Nergens in het dorp zie je nog verhogingen die op aarden wallen van de schans zouden kunnen wijzen.

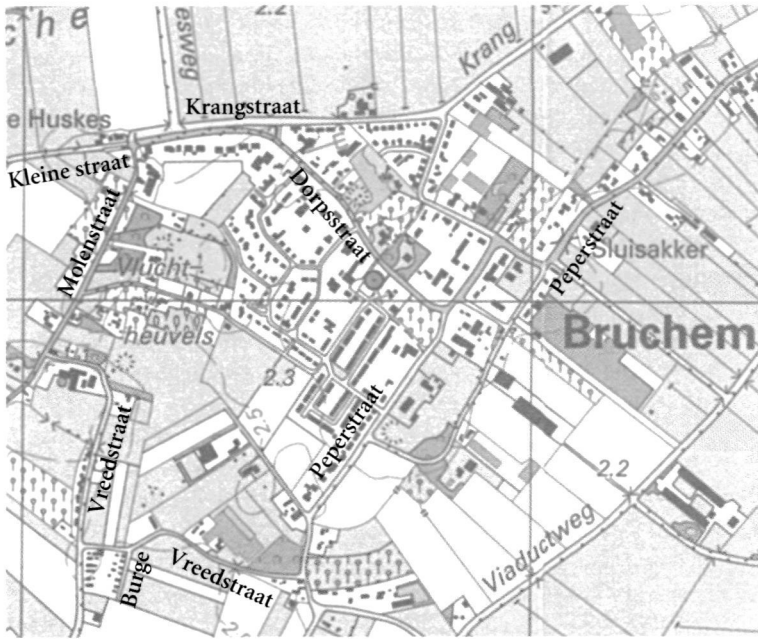
Zaltbommel was de meest oostelijke vooruitgeschoven post tijdens de Opstand. Prins Willem van Oranje had de stad met een Schots garnizoen versterkt. Omdat Alva het geschikte wapentuig voor een belegering miste, had hij in 1573 Hierges bevel gegeven de oogst rondom de

stad te vernielen en deze door een blokkade tot overgave te dwingen. Op de dertiende juni trok hij de Bommelerwaard binnen. Maar de stad kon zich bevoorraden via de rivier de Waal waardoor er geen hongersnood optrad zoals in het tegelijkertijd belegerde Leiden. Volgens Bec-

Het beleg van Zaltbommel door de Spaansen in 1574. Schilderij aanwezig in Museum Maarten van Rossum

en in de Sint Maartenskerk van Zaltbommel. Foto beschikbaar gesteld door mevr. M. Witteveen-Jansen.

Topografie van Bruchem.
Detail Topografische kaart
1:25.000.

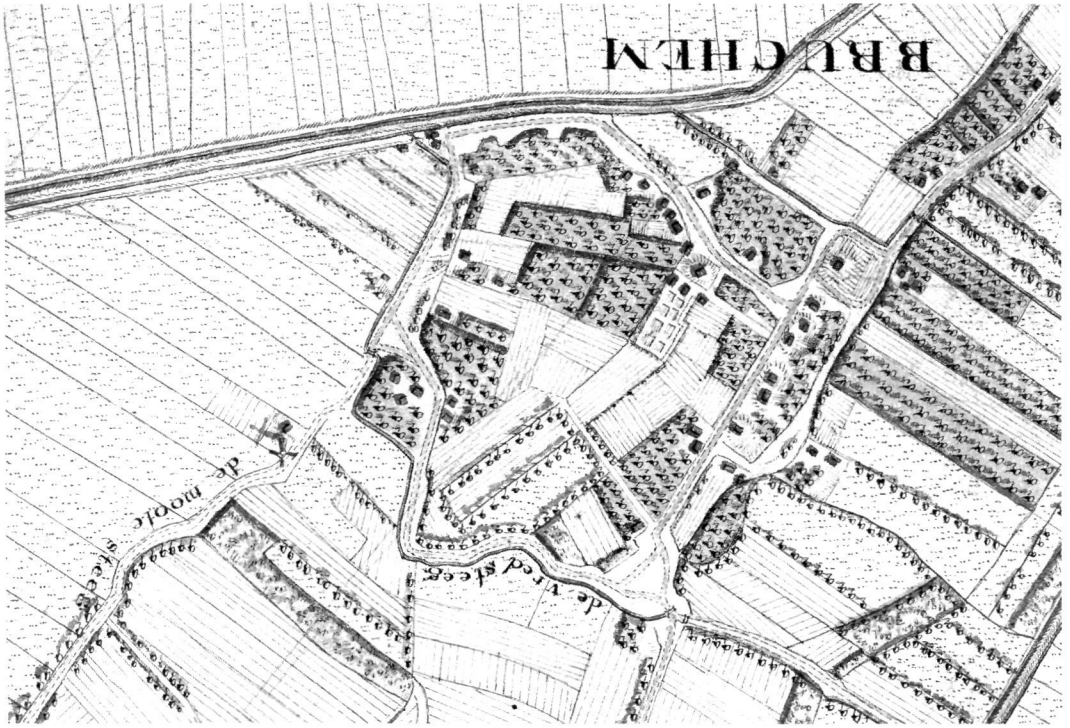
kering Vinckers (1944) werd er tijdens deze blokkade niet veel gevochten. Het waren meest *schermutsinchen* die ontstonden als Bommelaars probeerden hun graan te oogsten en binnen de muren te halen. In oktober trok Hierges weg omdat die van Bommel de dijk van de Waal hadden doorgestoken en de Bommelerwaard geïnundeerd werd.

Op het schilderij staat de vestingstad Zaltbommel centraal. Daaromheen zijn alle dorpen in de Bommelerwaard met naam aangegeven, van Heerewaarden tot Brakel. De dorpen zijn niet compleet in beeld gebracht, alleen de meest opvallende gebouwen zijn te zien. In het ene geval is dat een kerk met een of enkele boerderijen er omheen, in het andere geval is het een kasteel. Gameren en Bruchem zijn als schans weergegeven met daarbinnen een kerk en boerderijen. Ook dorpen aan de overkant van de Waal en de Maas staan op het schilderij als kerktorens. Nederhemert-Zuid is als een kasteel weergegeven. Verder ligt er nog een vierkante veldschans ten zuiden van Zaltbommel en ten oosten van Bruchem met vermelding Moffenkamp. De

naam Inkfortseweg bij wegrestaurant de Lucht refereert waarschijnlijk aan dit fort, waar niets meer van terug te vinden is. Het schilderij is dus geen getrouwe weergave van de werkelijkheid. De geschilderde dorpjes zouden we tegenwoordig iconen noemen. Het is opvallend dat Bruchem en Gameren als verschansing staan weergegeven, terwijl je daar op de dag van vandaag als je er doorheen rijdt niets meer van ziet.

DE TOPOGRAFIE VAN BRUCHEM

Bruchem staat in de Bommelerwaard bekend als het dorp waar je als gast de weg kwijt raakt. Het dorp heeft een hoefijzervormige bebouwing langs de Dorpsstraat in het noordwesten, de Molenstraat (voorheen Molensteeg) aan de westkant en de Vreedstraat (voorheen Vreedsteeg) aan de zuidwestkant. De Peperstraat (voorheen Pepersteeg) ligt in het zuidoosten en is recht. De Vreedstraat slingert. Het dorp heeft verscheidene toegangswegen. Vanaf Zaltbommel kun je er komen via de Krangstraat via een brug over de Bruchemse Wetering die de grens vormt met de voormalige gemeente Zaltbommel. Ook kan men er vanuit Zaltbommel ko-

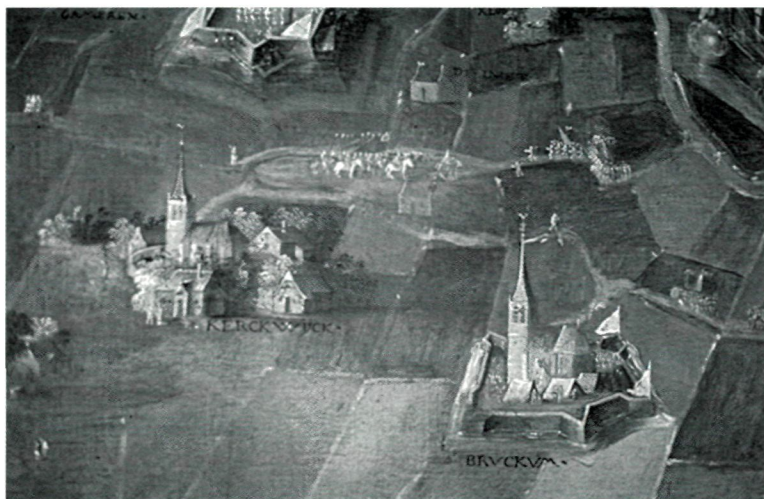

Fragment Topografische kaart van de Bommelerwaard door De Man, 1810 (het fragment is afgebeeld met het noorden boven).

men langs de Peperstraat. Die straat maakt bij de entree van het dorp een merkwaardige dubbele knik en vormt vervolgens met de parallel lopende Broekheuvelstraat een rechthoek. De Broekheuvelstraat ligt, verlaagd, op de rand van het komgrondengebied ten zuiden van Bruchem. Vanuit Kerkwijk ten zuidwesten van Bruchem komt men het dorp binnen via de Molenstraat bij de kruising met de Vreedstraat of bij de Burge via de Hoogveldweg die vanaf Kerkwijk parallel loopt aan de Molenstraat. Daartussenin ligt een stroomrug met akkers en boomgaarden. Vanaf Hedel kom je het dorp binnen via de Nieuwstraat op de kruising van de Peperstraat en de Vreedstraat. Door de vele uitvalswegen en de vierkante hoofdstructuur slaat men gemakkelijk een verkeerde weg in.

BRUCHEM OP DE KAART VAN DE MAN 1810

Tot voor kort bestond er geen enkele aanwijzing dat de schans die Bruchem op het schilderij omgeeft in de Tachtigjarige Oorlog heeft bestaan. Nergens in het dorp zie je nog verhogingen die op aarden wallen van de schans zouden kunnen wijzen. Er is dan ook altijd gedacht dat het schilderij het beleg heftiger voorstelde dan het in werkelijkheid was. Die visie is recent bijgesteld. Onlangs is de kaart van De Man uit 1810 van de Bommelerwaard gedigitaliseerd. Bij het bestuderen van deze kaart op het beeldscherm valt de bijzondere structuur van Bruchem direct op. De oriëntatie van de kaart van De Man is anders dan wij gewend zijn. In de Franse tijd was men georiënteerd op Parijs en niet op de Noordpool. De onderkant van het origineel is dan ook het noorden. Voor het gemak is het fragment omgekeerd afgedrukt in dit artikel. De naam Bruchem staat daarom in bijgaande afbeelding op zijn kop (met het noorden boven).

Het beleg van Zaltbommel door de Spaansen in 1574, detail Bruchem en Kerkwijk. Foto beschikbaar gesteld door mevr. M. Witteveen-Jansen.

Opvallend zijn de driehoekige aansluitingen van wegen. Bij de kruising Pepersteeg – Vreedsteeg – Geerweg in het zuidoosten ligt zo'n structuur. Bij de aansluiting van de Vreedsteeg op de Molensteeg in het westen zien we dat opnieuw. Daartussenin, bij de knik in de Vreedsteeg is nog een driehoek te zien in de vorm van een afzonderlijk perceel. In het noordwesten komt de Molensteeg uit op de Wetering. Op die plek ligt nog een driehoekig perceel met een huis erop. Aan de westkant van deze driehoek ligt een sloot die in de Wetering eindigt. Deze sloot loopt langs alle zojuist besproken driehoekige structuren en volgt dus de Molensteeg en de Vreedsteeg. Bij de aansluiting van Molensteeg en Vreedsteeg volgt de sloot de wegen niet. Daardoor ligt tussen de wegen en de sloot een vooruitstekend perceel.

De gesignaleerde driehoekjes liggen op vrij regelmatige afstand van elkaar en lijken samen een stelsel van bastions te vormen met een gracht eromheen (de genoemde sloot). Het vooruitstekend perceel tussen de westelijke sloot en de Vreedsteeg lijkt een soort lunet. Het ziet er niet naar uit dat de bastions en de wegen ertussen in de tijd van De Man nog verhoogd in het veld lagen. Als dat het geval zou zijn had hij er gradiëntlijntjes getekend zoals dat het geval is bij de

woerden met de rode boerderijen langs de zuidoostkant van de Pepersteeg en rondom de kerk. Minder duidelijk is de oostkant van het dorp. Toch liggen hier nog een paar opvallende zaken. De aansluiting van de Dorpsstraat op de Pepersteeg is wel haaks maar de aansluiting ligt in een driehoekig veldje. Tegenover de kerk staan twee rode gebouwtjes op kleine driehoekige perceeltjes. De linker is voorzien van enkele gradiëntlijntjes. Bij de knik in de Dorpsstraat bij de Bruchemse Wetering maakt de sloot langs de Dorpsstraat een knik zodat hij haaks uitkomt op de Wetering. Daardoor ligt die knik ook weer in een klein driehoekig veldje. Aan de noordoostzijde loopt een forse sloot met de naam Leigraaf, die de komgronden verbindt met de Bruchemse Wetering. De naam Leigraaf duidt erop dat hij gegraven is.

De kaart van De Man laat dus zien dat Bruchem de structuur heeft van de veldschans zoals die op de schilderijen in het Maarten van Rossum Museum en de Sint Maartenskerk in Zaltbommel te zien is.

DE VELDSCHANS BRUCHEM

Van Bruchem is waarschijnlijk een schans gemaakt omdat Bruchem op de zogenaamde Bruchemse stroomrug ligt, net als Rossum in

het oosten en Kerkwijk en Delwijnen in het westen. De Bruchemse stroomrug is een hoger gelegen restant van een oude rivierafzetting. De klei is er niet zo zwaar, maar zeer geschikt voor akkerbouw en fruitteelt. Op deze rug vinden we archeologische relictten uit de IJzertijd, de Romeinse tijd, de Merovingische en Karolingische tijd. Deze Bruchemse stroomrug maakte waarschijnlijk ook deel uit van de Romeinse zuidelijke route, alhoewel nog nooit iets gevonden is dat op een weg duidt. In Rossum ligt waarschijnlijk een Romeins castellum met vicus net buiten de Waaldijk. Op deze rug liggen ook restanten van middeleeuwse kastelen. Rossum heeft een kasteel of slot gehad. In Bruchem ligt het kasteelterrein 'de Cingel' in de hoek van de Dorpsstraat met de Molenstraat. Vermoedelijk is dit een motte. De Man heeft dat niet gesignaleerd terwijl het wel herkenbaar is op de Topografische kaart die gebruikt is als ondergrond van de Bodemkaart (Edelman e.a., 1949). In Kerkwijk lag het kasteel Aalderwijk. In Delwijnen lag een kasteel 'de Poort' ten oosten van het dorp en in de langgerekte heuvel langs de Gemeent ten westen van het dorp ligt onder het perceel het Kasteels Land nog een zwaar gebouw te wachten op onderzoek naar de identiteit ervan.

Ten noorden van Bruchem liggen de Bommelsche Weiden. Dat zijn zware, natte komgronden die vroeger in de winter blank stonden en door de vele sloten ontoegankelijk waren. Ook ten zuidwesten van Bruchem liggen dergelijke komgronden, het zogenaamde Drielse Broek.

In militaire termen gesproken is de Bruchemse stroomrug dus een plaats waar men tussen de onbegaanbare komgronden van het westen naar het oosten kon trekken, een acces. Door Bruchem te versterken kon men de doorgang naar Zaltbommel afsnijden.

DE PERCELERING VAN BRUCHEM

Hoe Bruchem er voor de verschansing uit heeft gezien is moeilijk te zeggen. Wel zijn er nog enkele interessante aanwijzingen. In de rechthoek

gevormd door de Peperstraat en de Broekheuvvelstraat aan de oostkant van Bruchem op de grens van de komgronden en de stroomrug staat een reeks boerderijen op woerden. De Peperstraat is de voorstraat en de Broekheuvvelstraat de achterstraat. Deze reeks boerderijen wordt in noordoostelijke richting voortgezet en ligt daar tussen de Peperstraat en een gestippelde voetpad, waarschijnlijk een kerkpad. Achter de kerk liggen drie percelen in elkaars verlengde, die hun voortzetting vinden in de Hoogveldweg. De Akkerstraat loopt van de Peperstraat naar deze reeks bouwlanden. Modderman wees er op dat hier een kerkpad van Kerkwijk naar Bruchem loopt en associeerde dit met de mogelijke zuidelijke Romeinse route (Modderman, 1949).

DE HUIDIGE SITUATIE

De huidige situatie is af te lezen van de luchtfoto en in het veld. De Dorpsstraat, de Peperstraat, de Vreedstraat en de Molenstraat naar Kerkwijk laten nog steeds het patroon van 1810 zien. Het driehoekje van wegen bij de aansluiting van de Peperstraat op de Vreedstraat is niet meer herkenbaar. Het driehoekje is nu een weilandje en het afsnijdende pad ligt op het terrein van de boerderij die er nu staat. Het driehoekig perceel in de haakse bocht van de Vreedstraat is opgenomen in een strokenverkaveling. Die verkaveling moet al van voor 1945 zijn, getuige een luchtfoto (Modderman, 1949). Op de driehoek bij de aansluiting van de Vreedstraat op de Molenstraat staat nu een huisje en een nutsgebouwtje naast de ijsbaan. Op het vermoedelijke lunet staat nu de boerderij Gasthuishof. Op de driehoek bij de aansluiting van de Molenstraat op de Bruchemse Wetering staat nog een huis tussen de weg en de sloot. Op de dijk langs de Wetering (Kleine straat) zijn een paar huizen gebouwd.

De sloot langs de Molenstraat volgt nog steeds het tracé dat op de kaart van De Man is te zien. Opvallend is dat de sloot bij de huizen langs de Vreedstraat, maar ook bij de afbuiging bij de

Fragment bodemkaart, op basis van: C.H. Edelman e.a. (1950).

Legenda:

P = oude cultuurgrond,

K = zware, lager gelegen komklei,

S = lichte klei van de Bruchemse stroomrug, gearceerd is afgegraven terrein.

Molenstraat voorzien is van een houten beschoeiing. Dergelijke houten beschoeiingen kom je niet veel tegen in de Bommelerwaard. Het is niet uitgesloten dat het beschoeien dateert uit de tijd van de verschansing van Bruchem. Het lijkt erop dat de bewoners langs deze sloot stelselmatig de beschoeiing hebben vernieuwd.

DE WEERGAVE VAN HET BELEG VAN 1574

Uit de kaart van De Man blijkt dat Bruchem de structuur heeft van een verschansing zoals die te zien is op het schilderij van het beleg van Zaltbommel in 1574. De schilder heeft willen aangeven dat Bruchem een schans was waarbinnen de kerk en andere gebouwen lagen.

Als het schilderij zo realistisch is, roep dat de

vraag op of ook de rest klopt. Zo is de stad Zaltbommel op het schilderij omringd door een dubbel stel muren met torens en ronde bastions. De binnenmuur is op de dag van vandaag aan de west- en zuidkant van de stad nog voor een groot deel intact. De binnengracht is er nog helemaal. Volgens Beckering Vinckers (1944) is aan het begin van de 16e eeuw inderdaad een tweede stenen omwalling met rondelen aangebracht. Daarbuiten ligt weer een gracht. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1588 is dit dubbele stelsel goed te zien. In 1544 werd een rondel voor de waterpoort gebouwd en we moeten aannemen dat toen wel ongeveer het gehele project, ontworpen naar het oud-Nederlandse stelsel, was uitgevoerd. Van deze tweede ommuring met rondelen is nooit iets gevonden. Gelet op de betrouwbaarheid van het schilderij mogen we aannemen dat deze er in 1574 wel degelijk was. Dan moeten er nu nog restanten van aanwezig zijn onder de aarden courtine en de grote bastions die rond 1621 zijn aangelegd om de vuurkracht van het verbeterde geschut te kunnen pareren. Behalve als de buitenste muur met rondelen is afgebroken toen het aarden stelsel met de buitengracht werd aangelegd.

BESLUIT

De versterkte schans Bruchem op het schilderij in het Museum Maarten van Rossum over het beleg van Zaltbommel in 1574 blijkt volgens de kaart van De Man ook werkelijk bestaan te hebben. De schans sloot de Bruchemse stroomrug af. De ingewikkelde structuur van Bruchem die velen er doet verdwalen is verklaarbaar uit haar verleden als schans.

Nader onderzoek met behulp van de kadastrale kaart van 1832 kan meer aanwijzingen geven over de ligging en eigendomssituatie van de percelen in de driehoekjes langs de Vreedstraat en de Molenstraat. Gameren is op het schilderij ook als veldschans weergegeven. De kaart van De Man laat daar evenwel niets herkenbaars van zien. Mogelijk is hier het voormalige Slot Gameren bedoeld, maar dit behoeft nader onderzoek.

Het bovenstaande roept de vraag op of elders in Nederland nog meer dorpen en gehuchten te vinden zijn die ooit als schans hebben gefundeerd. Bij het bestuderen van de structuur van een dorp en van oude kaarten moet men hierop attent zijn.

THE FORTRESS OF BRUCHEM

The city of Zaltbommel was besieged by Spanish troops in 1574. An anonymous painter has painted the siege. The painting represents villages in the Bommelerwaard. The village of Bruchem near Zaltbommel was painted as a small fortress. The 1810 topographical map shows the remains of small triangular bastions at the west side of Bruchem. The present Vreedstraat and Molenstraat still follow the outer contours of the former redoubt. The same holds true for the moat at the west side of the redoubt, as is visible on the painting. Nothing rests of the earthworks of the redoubt. The soil map of Edelman (1950) shows evidence of excavation on the western and northern side of the village. Bruchem is situated on a levee with clay-soils north and south. By building a redoubt on the levee the passage of troops (e.g. to Fort Sint Andries, where Rhine and Meuse meet) could be blocked.

LITERATUUR

BECKERING VINCKERS, J.J. (1944). De historische schoonheid van Zaltbommel. Heemschutserie, Alpert Lange, Amsterdam.

EDELMAN, C.H. E.A. (1950). De bodemkartering van Nederland deel VII. Een bodemkartering van de Bommelerwaard boven de Meidijk. In: Verslagen van landbouwkundige onderzoeken no. 56.18, 's-Gravenhage.

MODDERMAN, P.J.R. (1949). Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk. In: Bulletin N.O.B. 6e serie 2, pp. 191-222.